

УДК 338.486.3

М. В. Босовська,

к. е. н., доцент, докторант кафедри готельно-ресторанного і туристичного бізнесу,
Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ

КОНВЕРГЕНЦІЯ СУБ'ЄКТІВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ОСНОВІ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ

M. Bosovskaya,

PhD, Associate Professor, Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv

CONSOLIDATION OF TOURISM SECTOR ECONOMIC ENTITIES ON THE BASIS OF A CLUSTER

У статті визначено, що формування кластерних структур визначено пріоритетним напрямом розвитку економіки знань та інформації. Обґрунтовано необхідність поглиблення досліджень наукової проблеми розроблення туристичних кластерів, систематизації методологічних підходів до їх змістовної інтерпретації, визначення ознак та характеристик кластеру як специфічного феномену взаємодії економічних суб'єктів. На основі узагальнення наукових здобутків загально-теоретичного та прикладного характеру викладено авторський підхід до розуміння туристичного кластеру як теорії та методології розвитку інтеграційних процесів в економіці та як специфічного формату просторової взаємодії суб'єктів туристичної діяльності, який характеризується такими ознаками: структурною, системною, географічною, технологічною, функціональною, організаційно-управлінською, поведінковою, еволюційною, стратегічною та якісною. Розглянуто логіку розгортання досліджень та розроблення кластерної парадигми в економічних науках; з метою поглиблення методологічних основ кластерної концепції запропоновано виокремити сенсоутворюючі (іманентні) ознаки кластерів, які є ключовими (детермінантними) та неодмінно притаманними кластерному різновиду інтеграційних процесів, та бажані, що доповнюють сумісно-змістове наповнення розуміння туристичного кластера. Очевидно, що розуміння сутнісно-змістовного наповнення кластерної взаємодії дозволить у подальшому розробляти дієві механізми формування зазначеного різновиду інтеграційних відносин суб'єктів господарювання у підприємницькому середовищі.

The formation of cluster structures is determined to be a prior direction of the development of economy of knowledge and information. The author has substantiated the necessity of expansion of researches on a scientific problem of the tourism cluster development, the systematization of methodological approaches to their defining, the determination of features and properties of a cluster as a specific phenomenon of the interaction of economic entities. Having summarized theoretical and applied scientific outcomes, the author has proposed the own approach to defining a tourism cluster as a theoretical and methodical approach to the development of integrative processes in the economy and as a specific format of the spatial interaction of tourism sector economic entities characterized by features such as structural, system, geographical, technological, functional, organizational and managerial, behavioral, evolutionary, strategic, and qualitative ones. To expand methodological basics of the cluster concept, the author has suggested to highlight sense-creating (immanent) and desired features. Specific peculiarities of the cluster cooperation have been considered.

Ключові слова: інтеграція, інтеграційний механізм, кластер, туристичний кластер, кластерна модель, синергія.

Key words: integration, integration mechanism, cluster, tourism cluster, cluster model, synergy.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Сучасна практика ведення підприємницької діяльності свідчить про те, що економічні та соціальні вигоди отримують підприємства, які максимально швидко вміють адаптувати форми і методи господарювання до змін зовнішнього середовища.

Серед багатьох актуальних підходів щодо підвищення ефективності формування підприємницького потенціалу отримали пріоритет різні форми інтеграційних процесів. У контексті сучасних економічних перетворень, які обумовлені формуванням економіки знань та інформації, одним з найбільш ефективних інструментів соціально-економічного розвитку підприємництва на регіональному виступає

кластерний підхід. У зв'язку з цим, постає завдання методологічних і праксеологічних досліджень процесів формування та розвитку кластерів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Кластерна модель організації бізнесу була закладена А. Маршаллом у кінці XIX ст. [1], а термін "кластер" впроваджено в науковий обіг М. Портером у середині 80-х роках минулого століття як найбільш досконалу форму досягнення конкурентних переваг компаній, галузей і регіонів за рахунок об'єднання взаємопов'язаних компаній та пов'язаних з ними органі-

зацій, які спільно функціонують і характеризуються спільністю напрямків діяльності та взаємодоповнюють один одного [2].

Сучасною кластерною проблематикою займаються як зарубіжні вчені: Т. Андерсон, Д. Сорвік, Е. Ганссон (Швеція); К. Кетельс (Німеччина), М. Портер, В. Прайс, А. Бранденбургер, Б. Налбефф (США), А. Маршалл, С. Ро-

зенфельд (Англія); Т. Роеландт, П. Хертог (Франція); С. Девінг, Н. Семенова, І. Потапова, Ю. Владіміров, В. Третьяк (Росія), так і дослідники України: М. Войнаренко, С. Соколенко, Л. Янг, Л. Федулова, Б. Вашура, Р. Кузьменко, В. Захарченко та ін. Разом з тим, треба визнати, що для української наукової думки поки не характерне включення проблем розвитку кла-

Таблиця 1. Сутнісно-зістовні підходи до визначення категорії "кластер" та "туристичний кластер"

Логіка підходу	Типове визначення (розуміння) кластеру	Дослідники
<i>загальнометодологічного характеру</i>		
група взаємопов'язаних компаній на основі географічного та виробничого принципу	сконцентровані за географічним принципом групи взаємозв'язаних компаній у споріднених галузях, а також пов'язаних із їх діяльністю організацій, що конкурують між собою та виконують спільну діяльність	М. Портер [2, с. 206–207]; С. Соколенко [3, с. 59]
система формування конкурентних переваг на основі знань	інноваційна система, форма з'єднання науки з виробництвом, що забезпечує перетворення нових знань у конкурентоспроможний продукт	С. Древінг [4];
територіально споріднена група компаній	групи компаній, розташованих поруч	Е. Лоурен Янг [5, с. 45]
виробничо споріднена група компаній	групи компаній, які пов'язані певною діяльністю	Н. Семенова [6]
технологічно (логістично) споріднена цілеорієнтована група компаній	спільнота фірм, тісно пов'язаних галузей, які взаємно сприяють зростанню конкурентоспроможності один одного	Ю. Громико [7]
спільна діяльність з метою отримання синергетичного ефекту	упорядкована сукупність стійко взаємопов'язаних організацій та окремих осіб, яка забезпечує в спільній діяльності досягнення позитивного синергетичного ефекту	С. Розенфельд [8]
територіально-галузеве об'єднання підприємницьких структур, наукових установ та органів влади	територіально-галузеве об'єднання підприємницьких структур, які співпрацюють з науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності учасників та економічного зростання регіону	В. Войнаренко [9, с. 74]
група взаємозалежних компаній та взаємопов'язаних організацій та установ (освіта, інфраструктура, влада)	група взаємозалежних компаній (постачальники, виробники тощо), що територіально знаходяться поруч, та пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), що діють у визначеній сфері й взаємно допомагають одне одному	Л. Федулова [10, с. 115]
мережа взаємозалежних підприємств для узгодження бізнесу	мережею виробничих, сильно взаємозалежних підприємств (у тому числі спеціалізованих постачальників), що пов'язані один з одним у рамках ланцюжка створення доданої вартості	Т. Роеландт, П. Хертог [11]
спосіб установлення довіри між учасниками та зацікавленими сторонами	спосіб відновлення довіри між урядом і бізнесом, а також трансформація ізольованих фірм у підприємницьку спільноту	В. Прайс [12, с. 6]
<i>прикладного характеру</i>		
як система виробничої та територіальної взаємодії туристичних підприємств	система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг з метою створення туристичного продукту, які географічно сконцентровані в межах регіону та спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці, спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність	Л. Гантажевська [13]
сукупність контрактних відносин в туризмі	синтетичне туристичне утворення, учасники якого приєднуються шляхом регламентованих відносин: укладанням договорів, підписанням правових та нормативних актів тощо	Л. Тищенко [14]
горизонтальне об'єднання туристичних підприємств на основі географічної ознаки	горизонтальне об'єднання підприємств (компаній), що показує напрями діяльності туризму як галузі та супутніх галузей, як правило, за ознакою географічної близькості	Б. Вашура [15, с. 256–258]
комбінація учасників формування туристичного продукту	комбінація галузей, які створюють туристичний продукт та умови для підвищення його конкурентоздатності	І. Швець [16]
партнерство у сфері туризму	стійке партнерство взаємопов'язаних підприємств, установ, організацій, окремих осіб	І. Потапова, С. Ведищева [17, с. 60]

Джерело: складено автором.

Рис. 1. Кластер як об'єкт наукового пізнання

Джерело: розроблено автором.

стерних відносин у число пріоритетних напрямів досліджень. Перш за все, це пов'язано з тим, що зазначені форми організації підприємницької діяльності є принципово новим явищем як для сфери туризму, так і для української економіки в цілому. При цьому кластерні відносини визначаються не як самостійний об'єкт дослідження, а як складова певної проблеми (правової, фінансової тощо). Вимагають подальшої розробки науково-методичні аспекти розвитку процесів формування кластерів, розробки організаційно-економічних механізмів їх діяльності як на рівні підприємств, так і регіонів, країн у сучасних умовах, що обумовлює актуальність наукових досліджень у задекларованому напрямі.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є обґрунтування теоретичних засад формування та функціонування туристичних кластерів, систематизація методологічних підходів до дослідження кластера, визначення сутнісно-змістовних ознак кластера.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Кластери виступають об'єктом досліджень у наукових розробках українських та зарубіжних авторів. Однак, попри існування значного доробку в цьому напрямі, слід констатувати відсутність єдиного та загально визнаного підходу до розуміння сутності цього багатоаспектного економічного феномену взаємодії економічних суб'єктів. Так, узагальнюючи здобутки як загальнотеоретичного характеру, так прикладних надбань в сфері туризму щодо виз-

начення кластера, можна виокремити такі фундаментальні підходи (табл. 1).

Слід зазначити, що науковці розглядають кластер у вузькому сенсі як специфічний формат просторової взаємодії суб'єктів туристичної діяльності. На нашу думку, кластер доцільно визначати як у вузькому сенсі як групу географічно локалізованих, взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих суб'єктів господарської діяльності (характерно для розвитку вітчизняних досліджень), так і у ши-

рокому розумінні — як самостійну теоретичну та методологічну сферу наукових досліджень (рис. 1).

Кластер як сфера наукових досліджень визначається необхідністю формування теоретичних поглядів на розуміння кластеризації, подальшого розвитку концептуальних положень взаємодії інтегрованих просторових господарських структур, поглиблення методології формування, розвитку та економічної оцінки результативності кластерних утворень.

Розглядаючи кластер з позиції специфічного формату господарської діяльності, можна визначити його сутнісно-змістовні характеристики та ознаки. Так, з позиції сукупності географічно локалізованих та логістично пов'язаних підприємств, кластер характеризується такими особливостями, як: підприємницька ініціатива, спільна діяльність суб'єктів в пріоритетних напрямках економіки; консолідація ресурсного потенціалу, делегування управлінських функцій координаційному центру, забезпечення синергетичного ефекту тощо. Як форма кооперації та кооперенції кластер визначається: сукупністю економічних, соціальних та інших зв'язків між учасниками; стратегічним партнерством в туристичній сфері; інтенсивним обміном інформаційними, кадровими, інноваційними, фінансовими ресурсами; конкуренцією за природні ресурси та ринки учасників. Як організаційно-економічний механізм просторового розвитку — механізмами залучення ресурсів, параметрами та характеристиками розвитку інфраструктури, поліпшенням умов життєдіяльності суб'єктів у межах окремих ту-

ристичних дестинацій, підвищенням конкурентоспроможності територій, отриманням мультиплікативного ефекту суб'єктами кластерної діяльності. Як соціально-економічний інститут кластер визначається певним складом учасників, їх структурою; наявністю інфраструктури та периферії.

З метою структуризації теоретичних надбань та більш глибокого теоретичного та методологічного обґрунтування кластерних структур пропонуємо визначити наукові підходи щодо формування кластерних структур та можливостей дослідження природи окремих аспектів їх діяльності як суб'єкта господарювання (рис. 2).

В основі методологічних основ кластерної концепції та взаємозв'язку ступеня розвитку кластерів і конкурентоспроможності регіону, лежать дослідження М. Портера щодо визначення кластера через три базові ознаки: географічна близькість, технологічна пов'язаність та наявність ділових зв'язків [2]. У подальшому відбулась активна наукова дискусія щодо визначення сутнісних ознак кластера, їх змістовного наповнення та пріоритетності характеристик у методологічному обґрунтуванні кластерної теорії. Визначення ознак кластера континуумом науковців представлено у таблиці 2.

З метою подальшого розвитку теорії кластерної взаємодії та поглиблення розглянутих ознак, сформульовано сенсоутворюючі (іманентні) ознаки кластерів підприємств, які, на наш погляд, є ключовими (детермінантними) та мають бути неодмінно притаманні кластерному різновиду інтеграційних процесів:

1) географічна локалізація — масштаби кластера можуть варіюватися від одного міста або регіону до країни або навіть ряду країн; географічна ознака базується на створенні спільного доступу до природних та туристичних ресурсів, використанні унікальності територій та дестинацій на користь економічного розвитку;

Наукові підходи до визначення туристичного кластера

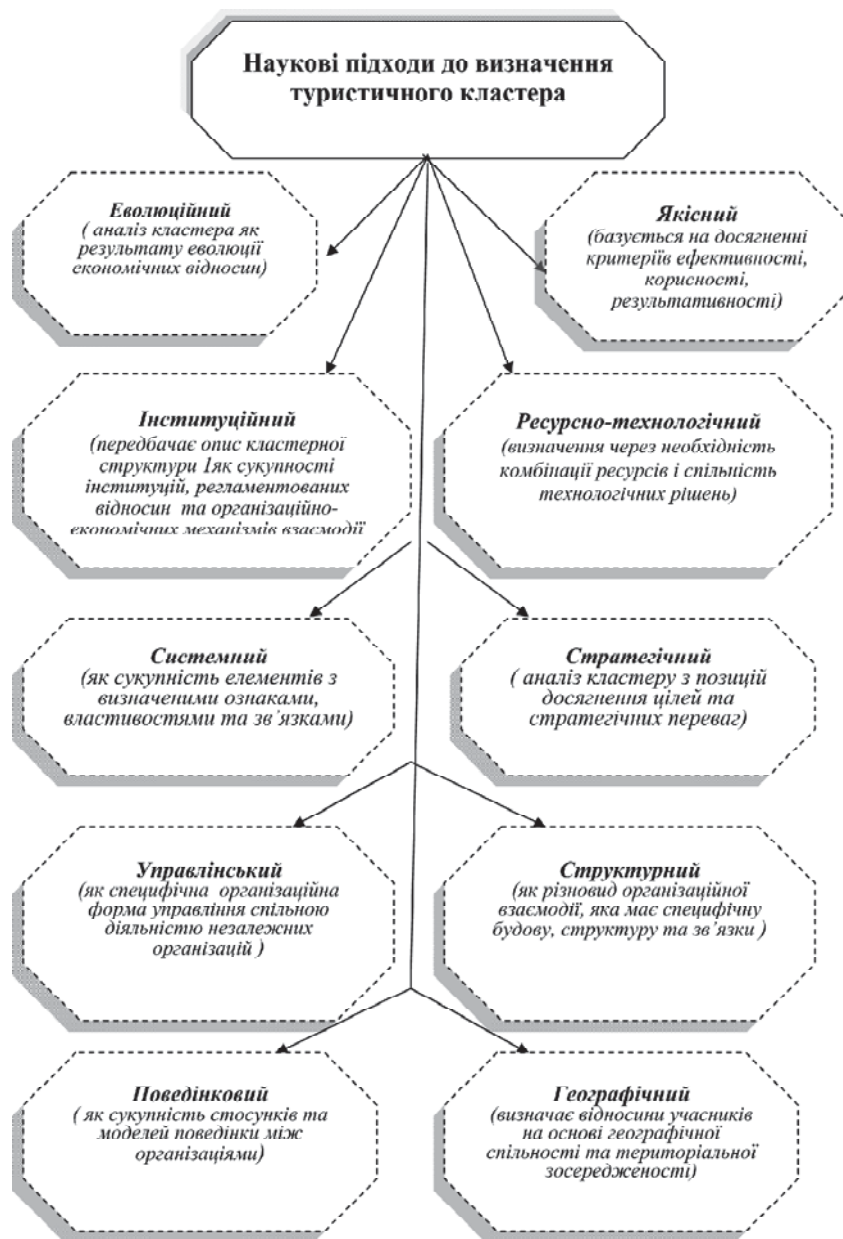

Рис. 2. Теоретико-методологічні підходи визначення сутності туристичного кластера

Джерело: розроблено автором.

2) стратегічний взаємозв'язок між підприємствами — особлива форма мережевої взаємодії логістично пов'язаних підприємств, яка сприяє вирішенню стратегічних завдань кожного із учасників та досягненню їх конкурентоспроможності; при цьому між учасниками кластера розвивається конкуренція. Більш глибокий розвиток ділового співробітництва та партнерства свідчить про вищий ступінь розвитку самого кластера;

3) технологічний (логістичний) — пов'язаність підприємств різних галузей у межах кластера. Так, у туризмі, це підприємства, що пов'язані технологіями та знаннями щодо виробництва та реалізації туристичного продукту;

Таблиця 2. Сукупність ознак кластерів за та їх інтерпретація в економічних дослідженнях

Дослідники	Характерні ознаки кластерів	Важливість ознаки
А. Маршалл [1], М. Портер [2]	географічна концентрація (локалізація) учасників	іманентна
А. Маршалл [1]; М. Портер [2], С. Соколенко [3], Л. Федулова [10, с.107]	логістична та технологічна пов'язаність	іманентна
О. Похильченко [18]	наявність великого підприємства-лідера, що формує стратегію розвитку, координує спільну діяльність	бажана
К. Кетельс [19],	стійкість господарських зв'язків господарюючих суб'єктів – учасників кластера, діяльність яких зорієнтована на досягнення спільної мети	бажана
Р. Кузьменко [20]	довгострокова координація взаємодії учасників системи в рамках її виробничих програм, інноваційних процесів, основних систем управління контролю якості	бажана
А. Бранденбургер, [21], М. Портер [2]	поєднання конкуренції та кооперації; співпраця у створенні вартості з одночасною конкуренцією	іманентна
А. Павлюк [22, с.108]	сильні конкурентні позиції на ринках і високий ринковий потенціал учасників кластера	бажана
М. Портер [2], Т. Андерсон [23, с. 30–33]	оптимальний портфель учасників, склад та структура яких достатня для створення позитивних ефектів кластерної взаємодії. Кластери включають туристичні підприємства, інших суб'єктів туристичної діяльності (готелі, ресторани, торгівельні, розважальні та ін.), але також представників державних, регіональних органів влади, наукових кіл, членів фінансового ринку, обслуговуючої інфраструктури	бажана
А. Павлюк [22, с. 108]	взаємодія учасників на основі використання механізмів контракції, субконтракції, партнерства, координації, конкуренції	іманентна
К. Румянцев [24, с. 62];	квазіінтеграційний характер відносин (поєднання юридично та економічно незалежних підприємств, які самостійно не мають ринкової влади та над якими здійснюється загальний контроль за діяльністю)	іманентна
О. Похильченко [18], Д. Харт [25]	відсутність жорсткої підпорядкованості та ведення діяльності на засадах взаємовигоди	бажана
Ю. Владіміров [26, с. 84]	формування централізованої системи управління	бажана
В. Захарченко [27, с. 44], Т. Андерсон та ін. [23, с. 30–33]	спеціалізація діяльності	бажана
В. Захарченко [27, с. 44], Т. Андерсон та ін. [23, с. 30–33]	підвищена інноваційність	бажана
В. Захарченко [27, с. 44], Т. Андерсон та ін. [23, с. 30–33]	життєвий цикл кластерного утворення, еволюційний розвиток	іманентна
К. Кетельс [19]	активна взаємодія між фірмами усередині кластера	бажана
К. Кетельс [19], О. Похильченко [18]	критична маса — кількість учасників має суттєвий вплив на результати функціонування та є умовою досягнення внутрішньої динаміки та збалансованості	бажана
А. Маршалл (1925) [1]	проста система входу і виходу учасників до кластера – «відкритість»	бажана

Джерело: складено автором.

постачальники спеціалізованих факторів виробництва, сервісних послуг; фінансові інститути; виробники супутніх товарів та підприємства, що забезпечують життєдіяльність кластера (освіта, наука, енергозабезпечення, охорона навколишнього середовища, інфраструктура); державні органи влади та громадські установи;

4) спільна діяльність — виступає сукупністю внутрішніх можливостей та зовнішніх можливостей учасників, проявляється через взаємоповненість, взаємопов'язаність, взаємоузгодженість спільних дій, ресурсів, стратегій, програм, бізнес-процесів та характеризується зміною в часі параметрів діяльності (еволюцією);

5) господарська та юридична самостійність — ініціювання, формування та функціонування кластерних утворень базується на економічних відносинах на основі правової та господарської незалежності;

6) участь публічних інституцій — стратегія реалізації кластерної програми передбачає зацікавленість та участь державних та місцевих

органів влади, громадських організацій у формуванні та підтримці функціонування кластерів.

Крім того, на нашу думку, необхідно визначити бажані ознаки кластера:

— наявність великого суб'єкта-лідера (стратегічного центру), що визначає довгострокову господарську, інноваційну перспективу, будує стратегію розвитку кластера, координує спільну діяльність;

— досягнення критичної маси учасників, між якими існує активна взаємодія та стійкі зв'язки, тобто оптимальної кількості учасників-партнерів;

— створення оптимального портфеля учасників, склад та структура яких достатня для отримання позитивних ефектів кластерної взаємодії;

— довгострокова стратегічна координація спільної діяльності, розвиток у рамках реалізації виробничих програм, інноваційних процесів, упровадження систем управління якістю, використання механізмів контракції тощо;

— спеціалізований характер співпраці;

— пріоритет на формування сильних конкурентних позицій на ринках і створення високого ринкового потенціалу учасників кластера;

— взаємодія учасників на основі ринкових механізмів, самоініціативи, саморозвитку, які першочергово об'єднуються для підвищення конкурентоспроможності, а не прибутку;

— відсутність жорсткої підпорядкованості та ведення діяльності на засадах взаємовигоди;

— централізація управління, досягнення єдності цілей;

— зростаюча інноваційність діяльності кластера;

— активізація зв'язків та еволюційний розвиток відносин між учасниками кластера;

— досягнення відкритості кластера — вільного та швидкого входу-виходу учасників тощо.

Трансформуючи та розширюючи загальнометодологічні підходи до інтерпретації поняття "кластер" прикладними особливостями, можна зробити висновки про те, що туристичний кластер — це сукупність підприємств та організацій (інституційна ознака), які характеризуються наявністю певної міжорганізаційної взаємодії (структурна ознака); мають ряд специфічних ознак (іманентних та бажаних) та властивостей (системна ознака); функціонують на визначеній території (географічна ознака), використовують загальну технологічну базу, комбінують ресурси, формують компетенції (ресурсно-технологічна ознака), інтеграційно взаємодіють між собою як вертикально, так і горизонтально (функціональна ознака); спільно використовують ресурси регіону та виконують соціально-економічну та природоохоронну функцію територіального розвитку, будують систему управління та координації консолідованої діяльності (організаційно-управлінська ознака); формують ситуаційні моделі поведінки учасників у зовнішньому середовищі та відносно інших учасників (поведінкова ознака); змінюються у часі та еволюціонують згідно з тенденціями розвитку економіки та внутрішніх можливостей і потреб (еволюційна ознака); сприяють зростанню інноваційності діяльності учасників кластера, формуванню їх конкурентних переваг, досягненню цілей (стратегічна ознака), створенні синергетичного, економічного та мультиплікативного ефектів (якісна ознака). Туристичний кластер — це об'єднання на добровільних засадах зацікавлених у спільній діяльності суб'єктів туристичної діяльності: туристичних операторів, туристичних агенцій, підприємств готельного та ресторанного господарств, розважальних, торговельних, спортивно-рекреаційних, транспортних, екскурсійних організацій, сервісних та забезпечуючи підприємств,

приватних підприємств у туризмі, фінансових організацій, науково-дослідних та освітніх установ, органів влади, які будують свою співпрацю на засадах стратегічного партнерства та проявляють себе як окремий суб'єкт господарювання.

ВИСНОВКИ

Таким чином, кластер — це складне соціально-економічне явище, що має багатоаспектний предмет дослідження. Поняття кластера необхідно вивчати як у широкому сенсі (як сукупність теоретичних знань та методологічних підходів до дослідження інтеграційних процесів), так і у вузькому (специфічний формат просторової взаємодії суб'єктів туристичної діяльності). З метою поглиблення теоретичних засад кластерної теорії здійснено систематизацію методологічних підходів до змістовної інтерпретації кластера, визначено іманентні та бажані ознаки кластера та його специфічні характеристики. Очевидно, що розуміння сутнісно-змістовного наповнення кластерної взаємодії дозволить у подальшому розробляти дієві механізми формування зазначеного різновиду інтеграційних відносин суб'єктів господарювання у підприємницькому середовищі. Подальші дослідження в задекларованому напрямі мають бути спрямовані на поглиблення методологічних засад формування кластерної взаємодії економічних суб'єктів у туризмі.

Література:

1. Маршалл А. Принципы экономической науки / Альфред Маршалл. — 8-е изд., Т. 1. — М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. — 408 с.
2. Портер М. Конкуренция [Текст] / М. Портер. — К.: Вильямс, 2006. — 258 с.
3. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці: монографія / С.І. Соколенко. — К.: Логос, 2004. — 848 с.
4. Древінг С.Р. Інституційні засади розвитку міжрегіональних інноваційних систем: роль інноваційних кластерів [Електронний ресурс] / С. Р. Древінг // Проблеми сучасної економіки. — 2008. — № 3. — Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2067>
5. Янг Лоурен Є. Технопарки та кластери фірм / Лоурен Є. Янг. — К.: ПЕРУ, 1995. — 121 с.
6. Семенова Н.Н. Наука как фактор глобализации. [Електронний ресурс] / Н.Н. Семенова. — Режим доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/>
7. Громико Ю.В. Що таке кластери і як їх створювати [Електронний ресурс] / Ю.В. Громико // Альманах "Схід". — 2007. — № 1 (42). — Режим доступу: <http://www.situations.ru/app/lib.htm>

8. Rosenfeld S.A. Bringing business clusters into the mainstream of economic development / Stuart A. Rosenfeld. — European Planning Studies, 1997. — Vol. 5, Issue 1. — P. 3—23.

9. Войнаренко М. Концепція "кластерів" як альтернатива командно-адміністративній системі управління / М.П. Войнаренко, Л.П. Радецька, В.Р. Філінюк // Проблеми реформування економіки України. — К.: Логос, 1999. — С. 74—75.

10. Федулова Л.І. Концептуальні засади державної регіональної промислової політики в умовах інноваційного розвитку / Л.І. Федулова // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 112—119.

11. Roelandt T.J. A summary report of the focus group on clusters / Theo J.A. Roelandt, Pim den Hertog [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/56/47/2369025.pdf>

12. Прайс Вольфганг. Людська поведінка: фактор у прикладній економіці / Вольфганг Прайс // Перспективні дослідження. — 1999. — № 2. — С. 3—16.

13. Гонтаржевська Л.Г. Ринок туристичних послуг в Україні: навч. посіб. / Л.Г. Гонтаржевська. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. — 180 с.

14. Тищенко А.Н. Особенности формирования туристского кластера / А.Н. Тищенко, Н.Б. Петрова. — Харьков: ИД "ИНЖЭК", 2010. — 323 с.

15. Вашура Б.А. Развитие современных тенденций туризма на Львовщине: кластерный подход / Б.А. Вашура, Б.Б. Уманців // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. — Львів, 2007. — Вип. 4 (66): Міжрегіональне співробітництво: стан та перспективи. — С. 249—259.

16. Швец И.Ю. Интеграция субъектов регионального рынка как фактор роста эффективности туризма [Электронный ресурс] / И.Ю. Швец. — Режим доступа: http://tourlib.net/statti_tourism/shvec2.htm

17. Потапова И.И. Создание туристского кластера как фактор устойчивого комплексного развития туризма в регионе / И.И.Потапова, Е.В. Видищева // Вестн. Сочинского государственного ун-та туризма и курортного дела. — 2008. — № 3-4 (5-6). — С. 52—65.

18. Похильченко О.А. Особливості взаємовідносин суб'єктів усередині кластеру / О.А. Похильченко // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Економічні науки. — 2009. — № 26. — С. 45—49.

19. Ketels Christian H.M. European Clusters / Structural Change in Europe: Innovative City and Business Regions [Електронний ресурс]. — Germany: Hagbarth Publications, 2004. — Vol. 3. — Режим доступу: <http://www.scribd.com/doc/2026077/Ketels-European-Clusters-2004>

20. Кузьменко Р.В. Кластерний підхід організації виробничої взаємодії підприємств [Електронний ресурс] // Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Секція "Економіка. Менеджмент. Підприємництво". — 2008. — № 20. — С. 1—6. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Emp/2008_20/kuzmenko.pdf

21. Brandenburger A.M. Co-Opetition / Adam M. Brandenburger, Barry J. Nalebuff. — New York: Doubleday Publishing, 1996. — 304 p.

22. Павлюк А.П. Кластерна модель регіональної економіки: теоретико-методологічні засади / А.П. Павлюк // Науково-теоретичний економічний журнал "Продуктивні сили України". — 2009. — № 1 (005). — С. 105—115.

23. Andersson T. The cluster policies whitebook / Thomas Andersson, Sylvia Schwaag Serger, Jens Sorvik, Emily Wise Hansson. — IKED, 2004. — 250 p.

24. Румянцев К.Н. Новейшие проявления интеграционных процессов / К.Н. Румянцев // Альманах: Наука. Инновации. Образование. — 2008. — Вып. 7. — С. 52—72.

25. Харт Д.А. Инновационные кластеры: основные идеи [Электронный ресурс] / Д.А. Харт // Публикации Института региональных инновационных систем. — Режим доступа: <http://www.innosys.spb.ru/?id=886>

26. Владимиров Ю.Л. О классификациях кластеров предприятий / Ю.Л. Владимиров, В.П. Третьяк // Альманах: Наука. Инновации. Образование. — 2008. — Вып. 7. — С. 72—87.

27. Захарченко В.И. Кластерная форма территориально-производственной организации / В.И. Захарченко, В.Н. Осипов. — Ч. 1. Экономические кластеры как новая форма организации производства в регионе. — Одесса: Фаворит — Печатный дом, 2010. — 122 с.

References:

1. Marshall, A. (2008), Principy jekonomicheskoy nauki [Principles of Economics] 8th ed., vol. 1, 8nd ed, T.I, Direktmedia Pablishing, Moscow, Russia.

2. Porter, M. (2006), Konkurencija [Competition], Publishing house "Williams", Vil'jams, Kiev, Ukraine.

3. Sokolenko, S.I. (2004), Klasteri v hlobal'nij ekonomitsi [Clusters in a Global Economy], Lohos, Kiev, Ukraine.

4. Drevinh, S. (2008), "Institutional framework of inter-regional innovation systems: the role of innovation clusters", *Problemy suchasnoi ekonomiky*, [Online], vol. 3, available at: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2067> (Accessed 24 Nov 2014).
5. Yanh, L.Ye. (1995), *Tekhnoparky ta klasteriy firm [Technology parks and clusters of firms]*, PERU, Kiev, Ukraine.
6. Semenova, N.N. (2006), "Science as a factor of globalization", available at: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/> (Accessed 24 Nov 2014).
7. Hromyko, Yu.V. (2007), "What clusters and how they create", *Al'manakh "Skhid"*, [Online], vol. 1 (42), available at: <http://www.situations.ru/app/lib.htm>
8. Rosenfeld, S.A. (1997), "Bringing business clusters into the mainstream of economic development", *European Planning Studies*, vol. 5, no 1, pp. 3—23.
9. Vojnarenko, M.P. Radets'ka, L.P. and Filiniuk, V.R. (1999), *Kontseptsiia "klasteriv" iak al'ternatyva komandno-administratyvnyj systemi upravlinnia [The concept of "clusters" as an alternative to command-administrative system of control]*, Lohos, Kiev, Ukraine.
10. Fedulova, L.I. (2008), "Conceptual foundations of state regional industrial policy in terms of innovative development", *Stratehichni priorytety*, vol. 1, no 6, pp. 112—119.
11. Roelandt, T. J. and Hertog, P. (1998), "Summary report of the focus group on clusters", available at: <http://www.oecd.org/dataoecd/56/47/2369025.pdf> (Accessed 24 Nov 2014).
12. Wolfgang, P. (1999), "Human behavior: a factor in Applied Economics", *Perspektyvni doslidzhennia*, vol. 2, pp. 3—16.
13. Hontarzhivs'ka, L.H. (2008), *Rynok turystychnykh posluh v Ukraini, [Hontarzhivs'ka Tourism market in Ukraine]*, Skhidnyj vydavnychyj dim, Donetsk, Ukraine.
14. Tishhenko, A.N. and Petrova, N.B. (2010), *Osobennosti formirovanija turistskogo klastera, [Features of formation of tourist cluster]*, Publishing House "Injection", Kharkov, Ukraine.
15. Vashura, B.A. and Umantsiv, B.B. (2007), "Current trends of tourism development in Lviv: cluster approach", *Socio-economic research in transition, Mizhrehional'ne spivrobitnytstvo: stan ta perspektyvy*, vol. 4, no 66, pp. 249—259.
16. Shvec, I.Ju. (2007), "Integration of subjects of the regional market as a growth factor efficiency of tourism" *Uchynye zapiski TNU [Online]*, vol. 20 (59), no 1, available at: http://tourlib.net/statti_tourism/shvec2.htm (Accessed 24 Nov 2014).
17. Potapova, I.I. and Vidishheva, E.V. (2008), "Creating a tourist cluster as a factor of sustainable integrated development of tourism in the region", *Vestn. Sochinskogo gosudarstvennogo un-ta turizma i kurortnogo dela*, vol. 3—4, pp. 52—65.
18. Pokhyl'chenko, O.A. (2009), "Features of the relationship of subjects within the cluster", *Naukovyj visnyk Volyns'koho natsional'noho universytetu im. Lesi Ukrainky*, vol. 26, pp. 45—49.
19. Ketels, Christian H.M. (2004), "European Clusters", *Structural Change in Europe: Innovative City and Business Regions [Online]*, vol. 3, available at: <http://www.scribd.com/doc/2026077/Ketels-European-Clusters-2004>
20. Kuz'menko, R.V. (2008), "Cluster approach of industrial enterprises interaction", *Collected Works of East Skhidnoukrains'koho natsional'noho universytetu im. V. Dalia [Online]*, available at: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Emp/2008_20/kuzmenko.pdf (Accessed 24 Nov 2014).
21. Brandenburger, A.M. and Nalebuff, B.J. (1996), *Co-Opetition*, Doubleday Publishing, New York, USA.
22. Pavliuk, A.P. (2009), "Clusters of regional economy: theoretical and methodological principles", *Scientific theoretical economic magazine "Produktyvni syly Ukrainy"*, vol. 1 (005), pp. 105—115.
23. Andersson, T. Schwaag, S. Sorvik, J. and Hansson, E. (2004), *The cluster policies whitebook*, International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development (IKED), Malmo, Sweden.
24. Rumjancev, K.N. (2008), "latest manifestation of the integration process", *Almanac "Nauka. Innovacii. Obrazovanie"*, vol. 7, pp. 52—72.
25. Hart, D.A. "Innovation clusters: basic ideas", *Publications of the Institute of Regional Innovation Systems*, [Online], available at: <http://www.innosys.spb.ru/?id=886> (Accessed 24 Nov 2014).
26. Vladimirov, Ju.L. and Tret'jak, V.P. (2008), "On the classification of enterprises cluster", *Almanac "Nauka. Innovacii. Obrazovanie"*, vol. 7, pp. 72—87.
27. Zaharchenko, V.I. and Osipov, V.N. (2010), *Klasternaja forma territorial'no-proizvodstvennoj organizacii [Cluster form of territorial organization of production]*, vol. 1, *Economic clusters as a new form of organization of production in the region*, Favorit — Pечатnyj dom, Odessa, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2015 р.